

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPANICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

2016

Número 18

SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPANICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

Número 18

2016

SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS

ESTUDIOS NEOGRIEGOS: Revista científica de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Título abreviado: Estud. Neogriegos – N. 1 (1997) – Granada: Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1997-2001, País Vasco, 2003-2005, Vitoria-Gasteiz, 2009-2010, Granada, 2011-2016

Anual

ISSN 1137-7003. Depósito Legal: GR- 82-97

1. Lengua griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 2. Literatura griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 3. Civilización griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas I. Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Publicaciones

807.73/.74 (05) – 877.3/.4 (05) – 008 (495)(05) – 008(495.02)(05)

ESTUDIOS NEOGRIEGOS, publicación científica anual de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, acoge trabajos originales e inéditos en forma de artículos, actualizaciones bibliográficas, reseñas y noticias, relacionados con la Grecia medieval, moderna y contemporánea, preferentemente en los ámbitos artístico, filológico, histórico, lingüístico y de traducción.

Quienes deseen enviar originales para su publicación habrán de ser socios de la SHEN. También podrán publicarse trabajos de miembros de la Sociedad Europea de Estudios Neogriegos.

Estudios Neogriegos se edita una vez al año. El plazo de entrega de originales finaliza el día 30 de septiembre. El Comité editorial acusará recibo de la recepción de los originales y se iniciará el proceso evaluador de los trabajos. Todos los trabajos recibidos serán evaluados por al menos dos especialistas en cada materia. Durante el proceso se mantendrá el anonimato tanto de los evaluadores como de los autores. La aceptación o no del trabajo será comunicada al autor en diciembre. Después, a medida que se avance en la composición de la revista, el autor recibirá las galeras de la compaginación para que las devuelva corregidas en el plazo indicado.

La extensión máxima de los trabajos es de 6000 palabras y tendrán que ir precedidos por el título – en la lengua del artículo y en inglés-, el nombre del autor o autores, y la dirección completa de la institución a la que pertenecen. Todos los artículos incluirán un resumen en la lengua de redacción del artículo y otro en inglés, de un máximo de seis líneas, así como las palabras clave en los mismo idiomas (máximo cinco). Para las reseñas, se recomienda un máximo de 1500 palabras. El número de palabras incluye las notas y la bibliografía utilizada tanto en artículos como en reseñas. La información sobre las normas de publicación se detalla en las páginas finales del volumen.

EQUIPO DE DIRECCIÓN

Directora: Alicia Morales Ortiz (*Universidad de Murcia*)
Secretario: Francisco Morcillo Ibáñez (*IES Albacete*)

CONSEJO DE REDACCIÓN

Javier Alonso Aldama (*Universidad del País Vasco*), José Antonio Costa Ideias (*Universidad Nova de Lisboa*), Ernest Marcos Hierro (*Universitat de Barcelona*), Encarnación Motos Guirao (*Universidad de Granada*), Manuel Serrano Espinosa (*Universidad de Alicante*), Penélope Stavrianopulu (*Universidad Complutense de Madrid*).

CONSEJO ASESOR

Miguel Castillo Didier (*Universidad de Santiago de Chile*), Kostas Dimadis (*Freie Universität Berlin*), José Mª Egea (*Universidad del País Vasco*), Hans Eideneier (*Universität zu Köln-Universität Hamburg*), Παναγιώτης Γιαννόπουλος (*Université Catholique de Louvain*), Γιάννης Χασιώτης (*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*), Ερατοσθένης Καψομένος (*Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*), Antonio Melero Bellido (*Universidad de Valencia*) y Moschos Morfakidis Filactós (*Universidad de Granada*).

COMPAGINACIÓN Y CORRECCIÓN: Equipo de dirección

IMPRESIÓN: ALSUR

SUSCRIPCIÓN Y COMPRA: España y América Latina, 35€; Europa, 40€; Norteamérica 40€.

INFORMACIÓN Y CONTACTO: sociedadestudiosneogriegos@gmail.com – <http://www.shen-org.es>

Esta publicación se ofrece en intercambio con cualquier otra publicación también periódica que tenga parecidos intereses y cobertura.
El Equipo de dirección no se responsabiliza de las opiniones de los autores de los trabajos.

ΑΠΟ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ *ΜΟΥΡΓΚΑΝΑ* ΣΤΟ ΔΙΗΓΗΜΑ «ΑΝΥΠΕΡΑΣΠΙΣΤΟΙ»
Η ΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΧΑΤΖΗ ΣΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ*

Θανάσης Β. Κούγκουλος
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

From the chronicle *Mourgana* to the short story “Anyperaspisti”
The shift of Dimitris Chatzis in depicting the victims of the Greek Civil War

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο μελετώνται οι μεταβολές της πρόσληψης του Εμφυλίου από την πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή. Παρατηρούνται δύο ευδιάκριτα όρια: το αφήγημα *Μουργκάνα*, που εκδίδεται αρχικά το 1948, και το διήγημα «Ανυπεράσπιστοι», που πρωτοδημοσιεύεται στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1964. Στη *Μουργκάνα* ο αφηγητής διαχωρίζει τους αντίπαλους της εμφύλιας σύρραξης σε φίλους και εχθρούς και αξιολογεί θετικά τους πρώτους, που ταυτίζονται με τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Στους «Ανυπεράσπιστους» αίρεται η αντιπαλότητα λόγω των καιρικών συνθηκών. Αντάρτες και κυβερνητικοί στρατιώτες συμφιλιώνονται προσωρινά ως σύμμαχοι-θύματα απέναντι στη φύση, που λειτουργεί ως θύτης. Ο αφηγητής του Χατζή από την ταύτιση με το ένα στρατόπεδο μεταβαίνει στην υπέρβαση της διχαστικής σύγκρουσης και από την χρονογραφική χρήση της Ιστορίας στη διαλεκτική σχέση μύθου και ιστορικής πραγματικότητας.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ: Μεταπολεμική πεζογραφία, Δημήτρης Χατζής, *Μουργκάνα*, «Ανυπεράσπιστοι», Εμφύλιος Πόλεμος.

ABSTRACT

The present article deals with the changes in the way the Civil War is depicted in Dimitris Chatzis' prose. Two distinct limits can be observed: the narrative *Mourgana*, firstly edited in 1948, and the short story “Anyperaspisti”, firstly published in the literary magazine *Epitheorisi Tehnis* (Art Review) in 1964. In *Mourgana* the narrator separates the civil war opponents in friends and enemies and gives a positive evaluation of the former group identifying it with the communist fighters of the Democratic Army of Greece. In “Anyperaspisti” this rivalry is terminated due to weather conditions. The partisans and the government soldiers become temporarily reconciled and take the roles of allies-victims against the power of nature that acts like a victimizer. The narrator in Chatzis' story moves from identifying himself with one of the camps to transcending the ethnic division and from the chronographic use of history to the dialectical relationship of myth and historical reality.

KEYWORDS: Postwar Greek prose fiction, Dimitris Chatzis, *Mourgana*, “Anyperaspisti”, Greek Civil War.

* Μια πρώτη, πολύ περιληπτική μορφή της μελέτης μας δημοσιεύτηκε στο σημείωμα: «Ο Δ. Χατζής και η λογοτεχνική στροφή στα θύματα του Εμφυλίου», εφ. *Η Αυγή* (11 Νοεμβρίου 2001), 36. Η παρούσα εκδοχή ανακοινώθηκε προφορικά στην επιστημονική ημερίδα *Μυθολογία και Εμφύλιος Βία* που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στις 29 Μαρτίου 2017 στον Βόλο.

Στη μνήμη του Νίκου Γουλανδρή (1949-2015)

Στις δεκαετίες που έπονται του θανάτου του Δημήτρη Χατζή συγκεντρώνεται πλήθος μεστού κριτικού λόγου για τον μεταπολεμικό πεζογράφο: μονογραφίες, μεταπτυχιακές και διδακτορικές διατριβές, επιστημονικά συνέδρια, ειδικοί τόμοι, άρθρα, αφιερώματα περιοδικών και εφημερίδων, επιφυλλίδες, βιβλιοκριτικές. Ασφαλώς δεν είναι μόνο οι επέτειοι που τροφοδοτούν την παραγωγή τόσο αξιοσημείωτου φιλολογικού υλικού ή η επανέκδοση των βιβλίων του από τις εκδόσεις *Ροδακίό*, αλλά προπάντων η πολυσημία και το βάθος του ίδιου του αφηγηματικού του έργου. Στη μελέτη μας ερευνούμε τη συμβολή των κειμένων του στη μυθοπλαστική αντιμετώπιση του Εμφυλίου από τη σκοπιά του θύματος. Οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες-θύματα που συνθλίβονται από το ιστορικό φορτίο της δεκαετίας του '40 συνιστούν διακριτικό γνώρισμα του Χατζή (Gkiouras 2016· Noutsopoulos 2016): η ανάδειξη όμως των απροστάτευτων θυμάτων του Εμφυλίου συνδέεται πρωτίστως με τις σημαντικές αλλαγές οπτικής κατά την εξέλιξη της διηγηματογραφίας του.

Σύμφωνα με τον Goodin (1985, 1-22, 191-196), η ευρωπαϊκή και η αμερικανική λογοτεχνία από τη Γαλλική Επανάσταση και μετέπειτα αναδεικνύει πεζογραφήματα διαμαρτυρίας, που καταγγέλλουν τις αδικίες της κοινωνίας και αποκαλύπτουν ότι ο άνθρωπος καταστρέφει τον άνθρωπο. Αυτού του τύπου οι αφηγήσεις αποκαλούνται μυθιστορήματα του θύματος της κοινωνίας (victim-of-society novels) και η πλοκή τους στοιχειοθετείται από τον πρωταγωνιστή-θύμα, τους κοινωνικούς θεσμούς που λειτουργούν ως αντίμαχος, την προβολή της κοινωνικής αδικίας και τον πόνο / βασανισμό του θύματος. Δεσπόζουσα θεματική τους είναι το ζήτημα της πολιτικής καταπίεσης, ενώ οι ήρωες-θύματα διαθέτουν εν μέρει ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που ορίζει ο Αριστοτέλης για τον τραγικό ήρωα. Ο άξονας του θύματος χρησιμοποιείται ως ερμηνευτικό εργαλείο σ' ένα ευρύ φάσμα καλλιτεχνικών έργων, ποικίλων εθνικών προελεύσεων, που αποτυπώνουν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τις επιπτώσεις του στα μεταπολεμικά χρόνια: μυθιστορήματα, κινηματογραφικές ταινίες, θέατρο και ραδιοφωνικό θέατρο (Sorlin 1999· Bartov 2000· Orr 2001, 106-136· Himka 2009).

Έχουν ερευνηθεί μεθοδικά οι μεταβολές της πεζογραφίας του Χατζή από την επική εξύμνηση της Αντίστασης και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας στην πικρία της μετανάστευσης και στην ανέφικτη επιστροφή στην πατρίδα του παρελθόντος (Gkotonos 1996), οι ιδεολογικές μεταπτώσεις της από την ένθερμη πίστη στην απιστία, από το όραμα της κοινωνικής αναμόρφωσης στην αμφιβολία, στην απογοήτευση και στη διάψευση (Kastrinaki 1997· Miliotis 1999) και, ακόμη, οι μεταστροφές των ηρώων της συλλογής διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης* ανάμεσα στις δύο εκδόσεις του έργου (1953, 1963) σε συνάρτηση με την ανάπτυξη των εξωλογοτεχνικών ιδεών του συγγραφέα (Hokwerda 2016, 277-299, 503-673). Ωστόσο, η πλέον έκδηλη μετακίνηση του Χατζή σε σημασιακό επίπεδο

ανιχνεύεται στην πρόσληψη του Εμφυλίου. Ο πεζογράφος προσεγγίζει την εκρηκτική ατμόσφαιρα της δεκαετίας του '40 ήδη από το 1946 με το μυθιστόρημα *Φωτιά*, όπου μυθοποιούνται η Αντίσταση και τα Δεκεμβριανά υπό το πρίσμα του αριστερού αντιστασιακού κινήματος (Vasilakakos 2000, 45-88· Nikolopoulou 2008, 429-434· Hokwerda 2016, 173-187) και προοιωνίζεται η συνέχιση του αγώνα: *Τ' όνειρο της χαράς της πνιγμένο στο αίμα. Ο μεγάλος στρατός που δε νικήθηκε. Οι δρόμοι οι κατάκλειστοι γύρω τους όλοι — κι ο ένας ο δύσκολος δρόμος αυτός μονάχα ανοιχτός* — (Chatzis 2000a, 168). Στην πεζογραφία του Χατζή παρατηρούνται δύο ευδιάκριτα όρια όσον αφορά στη θεματική του Εμφυλίου: το αφήγημα - χρονικό *Μουργκάνα* και το διήγημα «Ανυπεράσπιστοι».

Η *Μουργκάνα* εκδίδεται το 1948 από το εκδοτικό «Ελεύθερη Ελλάδα» τον Ιούνιο σε 5000 αντίτυπα και αναδημοσιεύεται από τη «Φωνή του Μπούκλες» τον Ιούλιο. Την ίδια χρονιά μεταφράζεται στα γαλλικά από τη Μέλπω Αξιώτη με τον επεξηγηματικό υπότιτλο *Une épopée de la lutte des Grecs contre l'impérialisme - Ένα έπος του αγώνα των Ελλήνων εναντίον του ιμπεριαλισμού* και το επόμενο έτος στα τσέχικα (με υπότιτλο: *Δεύτερες Θερμοπόλες*), στα ουγγρικά (με υπότιτλο: *Το έπος του απελευθερωτικού αγώνα του ελληνικού λαού εναντίον του ιμπεριαλισμού*) και στα βουλγαρικά (Goulandris 1991, 59-60, 313 - αρ. 120-121, 317-318 - αρ. 127, 346-347 - αρ. 133-134, 767 - αρ. 811· Goulandris 2001, 79 - αρ. 87, 83 - αρ. 91, 96 - αρ. 102· Matthaiou - Polemi 2000, 10, 19· Matthaiou - Polemi 2003, 170-171 - αρ. 139-141). Το διήγημα «Ανυπεράσπιστοι» πρωτοδημοσιεύεται στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* τον Νοέμβριο - Δεκέμβριο του 1964 (Goulandris 1991, 87, 91, 570 - αρ. 395, 623 - αρ. 468). Αντίστοιχα συμπεριλαμβάνονται στις συλλογές *Θητεία* (1979) και *Ανυπεράσπιστοι* (1966)¹. Συνεπώς, η χρονική διάρκεια της μετάθεσης από το ένα σημείο στο άλλο εκτείνεται μόλις σε 16 έτη (1948-1964). Την εποχή που δημοσιεύεται το διήγημα «Ανυπεράσπιστοι» ο Χατζής, κατά την εκτίμηση του Αλέξανδρου Κοτζιά, θεωρείται *στη συνείδηση των αναγνωστών της καλής λογοτεχνίας και κυρίως των ομοτέχνων του, ζωντανό σύμβολο της συμφοράς που έφερε στον τόπο μας ο Εμφύλιος* (Kotzias 2004, 143).

Ο πολύμηνος αγώνας στον ορεινό όγκο της Μουργκάνας, στα βόρεια του Νομού Θεσπρωτίας και κατά μήκος των ελληνοαλβανικών συνόρων (βλ. χάρτη), είναι ένα από τα πλέον συνταρακτικά επεισόδια του Εμφυλίου (Zafeiropoulos 1956, 299-301, 466-477· Votsikas 1983, 181-190, 193-204, 207-211, 229-234, 236-244· Tsantinis 1989· Margaritis 2000, 365-372, 393-419· Margaritis 2001, 98-102· VIII Μεραρχία 2003· Patsis 2016). Με το Σχέδιο «Σ» το Γενικό Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας αποφασίζει τον Σεπτέμβριο του 1947 διεύρυνση των δραστηριοτήτων του στην Ήπειρο. Ακολουθεί διείσδυση ανταρτών στην Μουργκάνα στις 25 Νοεμβρίου 1947 με χίλιους τριακόσιους έως χίλιους πεντακόσιους μαχητές.

¹ Στη μελέτη μας παραπέμπουμε στις τελευταίες εκδόσεις: Chatzis 2000b και 2000c.

Στις 20 Δεκεμβρίου 1947 αρχίζουν οι πρώτες επιθέσεις του κυβερνητικού στρατού. Από τις 25 Δεκεμβρίου 1947 έως τις 4 Ιανουαρίου 1948 μεσολαβεί η Μάχη της Κόνιτσας. Στις 25 Φεβρουαρίου - 8 Μαρτίου 1948 διεξάγεται η επιχείρηση «Πέργαμος» του κυβερνητικού στρατού στη Μουργκάνα, όπου διεισδύει η Γ΄ Μοίρα των ΛΟΚ στο Σκηταριό, ανακαταλαμβάνεται το ύψωμα από τους αντάρτες και ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας αντιδρά με ελιγμό στα νότια του εθνικού στρατού, στην Πόβλα, διαλύοντας το 611 τάγμα και τη διλοχία Γαλάνη. Στις 27 Μαρτίου - 5 Απριλίου 1948 πραγματοποιείται νέα αποτυχημένη επιχείρηση του κυβερνητικού στρατού με την κωδική ονομασία «Ιέραξ» και κέντρο βάρους το ύψωμα Τσεροβέτσι. Τελικά, με την επιχείρηση «Ταύρος» (28 Αυγούστου - 16 Σεπτεμβρίου 1948) ο εθνικός στρατός καταλαμβάνει τη Μουργκάνα. Στις 16 Σεπτεμβρίου οι μαχητές της Μουργκάνας (8η Μεραρχία Δ.Σ.Ε.) ελίσσονται και διαφεύγουν προς τα Ζαγόρια, βοηθώντας στην ανακατάληψη του Γράμμου τον Νοέμβριο - Δεκέμβριο του 1948.

Μέσα στις φλόγες των μαχών γράφεται και δημοσιεύεται το αφήγημα του Χατζή. Εξαιτίας των συνθηκών δημοσίευσής του, απευθύνεται σχεδόν αποκλειστικά σε αναγνώστες μέσα από τις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας και ενισχύει τις θέσεις του με τη δύναμη της λογοτεχνικής αφήγησης (Troulaki 2014, 63-64· Anyfantakis 2015, 41-42). Με βάση τις αναφερόμενες ημερομηνίες, τα τοπωνύμια και τις στρατιωτικές δυνάμεις των αντιμαχόμενων παρατάξεων, η διήγηση καλύπτει τη χρονική περίοδο από τα τέλη Φεβρουαρίου έως τις αρχές Απριλίου του 1948 με αναδρομές στην προώθηση των ανταρτών τον Νοέμβριο του 1947 και την κατάληψη της Μουργκάνας (Chatzis 2000b, 38-39). Συντάσσεται, δηλαδή, ένα χρονικό (Troulaki 2014, 32-33), μια χρονογραφική καταγραφή των επιχειρήσεων «Πέργαμος» και «Ιέραξ» από την μεριά του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, για τον οποίο είναι νικηφόρες και λειτουργικές για την προπαγάνδα του.

Εντούτοις η έρευνα του Νίκου Γουλανδρή, του ακαταπόνητου βιογράφου του Χατζή, καταδεικνύει ότι ο συγγραφέας βγαίνει στο βουνό ως λιποτάκτης της Εθνοφρουράς από τις 15 Απριλίου² και έως τον Σεπτέμβριο ή Οκτώβριο του 1948 (Goulandris 1999· Goulandris 2001, 9). Παρά την εναλλαγή πρώτου και τρίτου αφηγηματικού προσώπου, που πέρα από το δίπολο ταύτιση / αποστασιοποίηση (Troulaki 2014, 58-59) υπαινίσσεται και ενεργή συμμετοχή του Χατζή στις πολεμικές ενέργειες:

Δεν έχουμε σάλπιγγες για να χτυπούν — Προχωρείτε. (σ. 69)

Πάνωθέ μας, ψηλά στις κορυφές και τ' απότομα πλάγια της, η Μουργκάνα στυλώνει την άγριά της αυστηρότητα. (σ. 96)

² Διάφορα χρονολόγια του βίου του Χατζή παραδίδουν ως χρόνο δραπέτευσης από τον στρατό και εξόδου στο βουνό τον Μάρτιο του 1948. Όμως στα τέλη του Μαρτίου 1948, για την ακρίβεια στις 23 Μαρτίου, παρουσιάζεται στην Εθνοφρουρά Ιωαννίνων, όπως προκύπτει από επιστολή του στην Κλειώ Μποστταντζόγλου με ημερομηνία 24 Μαρτίου 1948 (Goulandris 2001, 66-67 - αρ. 56).

ο ίδιος δεν μπορεί να είναι αυτόπτης μάρτυρας των περιστατικών της Μουργκάνας αλλά προφανώς επεξεργάζεται, με την ιδιότητα του δημοσιογράφου του Δημοκρατικού Στρατού, μαρτυρίες και πληροφορίες μπαρουτοκαπνισμένων συντρόφων του μέσα σε διάστημα μικρότερο των δύο μηνών (βλ. και Hokwerda 2016, 197, 199).

Η κριτική στις χώρες του τότε υπαρκτού σοσιαλισμού τον αντιμετωπίζει ως *πολεμικό ανταποκριτή του ΔΣΕ* και υποδέχεται το κείμενο ως *χρονικό ή μυθιστόρημα-ρεπορτάζ* (Goulandris 1991, 347, 443, 584· Goulandris 2001, 96 - αρ. 102, 264 - αρ. 375, 265 - αρ. 380). Και σε πρόσφατα απολογητικά, από την πλευρά της Αριστεράς, κριτικά σημειώματα η *Μουργκάνα* εξακολουθεί να αναγνωρίζεται ως *ένα κείμενο πολεμικής ανταπόκρισης* (Oikonomidi 2002, 46). Η Αγγέλα Καστρινάκη έχει την άποψη ότι είναι το *ατελέστερο ίσως* έργο του Χατζή, το *πιο φιλοπόλεμο ίσως και το πιο ανειλικρινές πολεμικό κείμενο* στην νεότερη ελληνική λογοτεχνία (Kastrinaki 2001, 52, 53), ένα έργο το οποίο *ελάχιστη σχέση έχει με καλλιτεχνικό προϊόν και αφήνει ελάχιστο περιθώριο για καλλιτεχνική ανάπτυξη* (Kastrinaki 2005, 462). Ωστόσο, η αφήγηση -*διήγηση* την ονομάζει ο αφηγητής- έχει μυθοπλαστική δομή και λογοτεχνικότητα. Αναμφίβολα εντάσσεται στη στρατευμένη λογοτεχνία που συμμορφώνεται με τον σκοπό της προλεταριακής κουλτούρας (Proletkult) και το δόγμα του Zhdanov για τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό (1934), κατά το οποίο η λογοτεχνία οφείλει να είναι *«κομματικά προσανατολισμένη»*, *αισιόδοξη, ηρωική και διαποτισμένη από «επαναστατικό ρομαντισμό»* (Eagleton 1981, 66-67).

Στο πεζογράφημα *Μουργκάνα* διασπείρονται πολλές λεπτομέρειες, χρονολογίες, ονόματα μαχητών και πολιτικών παραγόντων, που επαληθεύονται από τις ιστοριογραφικές πηγές. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι εξιστορείται η δράση του Γεώργιου Καλλιανέση, επιτελάρχη και ύστερα διοικητή του Αρχηγείου Ηπείρου του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας:

Προδότη και δειλό τον λένε [οι αξιωματικοί του εθνικού στρατού] τον Καλλιανέση σ' αυτή την προκήρυξη τους. Προδότης φυσικά γιατί, πολεμιστής στην Αλβανία, πολέμησε και κατόπι στα χρόνια της Κατοχής τους Ιταλούς και τους Γερμανούς, αντίς να 'ναι μαζί τους, όπως είταν αυτοί. Και δειλός γιατί κατάφερε και ξέφυγε από τα χέρια τους. (σ. 43)

και παριστάνεται ο Χαρίσης Σδράβος³ ως εμπνευσμένος υπεύθυνος ενός λόχου

³ Φωτογραφικά τεκμήρια του Καλλιανέση και του Σδράβου περιέχονται στο λεύκωμα του Κώστα Μπαλάφα για το αντάρτικο στην Ήπειρο (Balafas 1991). Τα δύο παραπάνω υπαρκτά πρόσωπα και πλήθος άλλων από το αφήγημα του Χατζή επανεμφανίζονται στο πολύκροτο πεζογράφημα *Ελένη* του Νίκου Γκατζογιάννη, που εκτυλίσσεται στο χωριό Λια της Μουργκάνας την περίοδο του Εμφυλίου. Ο Γκατζογιάννης, μέσω της δημοσιογραφικής έρευνας, αναζητά απεγνωσμένα τη δική του αλήθεια για τη δίκη και την εκτέλεση της μητέρας του Ελένης Γκατζογιάννη το 1948 από τους

ανταρτών, που τσακίζει τον υπέρτερο κυβερνητικό στρατό:

*Στις δέκα τη νύχτα τα πρώτα τμήματα βρίσκονται κιάλας κοντά στον εχθρό. Στο κέντρο είναι ο λόχος του Σδράβου. [...] Σέρνονται στη γης και φτάνουν στα τριάντα μέτρα.
— Απάνω τους, είναι η κραυγή του λοχαγού τους. (σ. 64)*

Πριν φέξει, το τάγμα του Γαλάνη δεν υπάρχει πια. Κουφάρια βρίσκοντ' ολούθε στους μικρούς δρόμους του χωριού. [...] Ο λόχος του Σδράβου τέλειωσε την αποστολή του και βγαίνει από το χωριό [...] (σ. 67)

Ταυτίζουμε πάνω από 30 ονόματα,⁴ των οποίων η ύπαρξη επικυρώνεται από

αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού και, όπως ακριβώς και ο Χατζής από τη μεριά του, υποστηρίζει στη σελίδα της αφιέρωσης ότι «όλα τα ονόματα, οι τόποι και οι ημερομηνίες στο βιβλίο αυτό είναι πραγματικά». Ο Γκατζογιάννης χρησιμοποιεί τα ίδια εργαλεία με τον Χατζή (μαρτυρίες και διασταύρωση των πληροφοριών του αντίπαλου) για να γράψει κι αυτός ένα χρονικό-ρεπορτάζ με μυθοπλαστικά στοιχεία. Όμως οι διαφορετικές «αλήθειες» των δύο αφηγήσεων συγκρούονται. Η *Ελένη* του 1983 τοποθετείται στον ιδεολογικό αντίποδα της *Μουργκάνας*, σαν μια καθυστερημένη κατά 35 χρόνια απάντηση στον Χατζή του 1948 και στην κομμουνιστική εκδοχή με τους πολεμικούς όρους της δεκαετίας του '40. Για παράδειγμα, ο ηρωικός Καλιανέσης του Χατζή με την «ιστορία τιμής και παλληκαριάς» (Chatzis 2000b, 44) μετατρέπεται σε «ηλικιωμένο μπράβο συμμορίας» που δεν διοικεί «τίποτε πέρα από τις σειρές των κλειδιών» ενός μικρού ξενοδοχείου (Gkatzogiannis 2004, 30) και ο γενναίος Σδράβος μεταμορφώνεται σε μανιακό δολοφόνο: «Έγινε ονομαστή η απόλαυσή του να σφάζει όσους πέφτανε στα χέρια του και τελικά η άρνησή του να παραδώσει έστω και ένα ζωντανό αιχμάλωτο οδήγησε στον υποβιβασμό του στο Δ.Σ.Ε.» (Gkatzogiannis 2004, 301). Για τις συζητήσεις και τις αντιδράσεις σχετικά με το βιβλίο του Γκατζογιάννη, την ιστορία της Ελένης και τη συλλογική μνήμη των κατοίκων του Λια από τη σκοπιά της εθνογραφίας και της προφορικής ιστορίας βλ. Bada 2001, 236-239· Boeschoten - Danforth 2015, 380-401.

⁴ Δίπλα στο πρόσωπο δίδεται εντός παρένθεσης η σελίδα στο αφήγημα, το κανονικό όνομα -αν πρόκειται για ψευδώνυμο- κι έπειτα η βιβλιογραφική αναφορά. Όπου Τ. = Tsantinis 1989 και όπου V. = Voitsikas 1983 με σελίδα αντίστοιχης παραπομπής: Πετρίτης (37, 62, Πολυχρόνης Βάης = Αχιλλέας Πετρίτης, Τ. 21· V. 153-156, 172, 240), Νεμέρτσικας (38, Κώστας Ράφτης, Τ. 128· V. 147, 173, 207, 237), διοικητής 8ης Μεραρχίας Αντωνόπουλος (42, ταξίαρχος Μιχαήλ Αντωνόπουλος, Τ. 24), Βαν Φλήτ (42), Καλιανέσης (43, Γεώργιος Καλλιανέσης, Τ. 18, 100, 101· V. 236), Μανάρας (44, αντισυνταγματάρχης Μανάρας διοικητής του 611 Τάγματος, Τ. 84), Γαλάνης (46, Τ. 75-76, 84· V. 199), Παπαδημητρίου (50, Σπύρος Παπαδημητρίου, Τ. 74· V. 237), Φωκάς (51, 61, Βαγγέλης Παπαδόπουλος, Τ. 74· V. 237), Χριστόφορος (51, Χριστόφορος Σταγκίκας ή Κουτσανάς, V. 238), διμοιρίτης Γκόγκος (53, Ηλίας ή ο αδελφός του Δημήτριος Γκόγκος από το Δίστρατο Ν. Ιωαννίνων, V. 379), λοχαγός Νέστορας (57-59, Θανάσης Νέστορας από τα Κριθαράκια Γρεβενών, Τ. 78· V. 237, 404), ταγματάρχης Αχιλλέας (57, Αχιλλέας Προυτσάλης, Τ. 78· Β. 237), Βασιλάρας (61, Βασίλης Θεοδώρικας, V. 237), Παύλος (62, Παύλος Αρβανίτης, δηλαδή ο Κώστας Κολιγιάννης - πολιτικός επίτροπος Αρχηγείου Ηπείρου, Τ. 17· V. 147), Σκεύης (64, Σπύρος Σκεύης, Τ. 23· V. 237), Σδράβος (64, 67, Χαρίσης Σδράβος, Τ. 83· V. 238), Σωκράτης Γκίζας (65, V. 237), Χρήστος Τσοπάνος (65, V. 237, 378), λόχος Καμίτση (68, λοχαγός Καμίτσης, Τ. 83), Γιάννης Καράμπελας (68, Ραφτογιάννης, V. 237, 374), Κατερίνα Δένη (68-69, V. 200 ως Κατερίνα Δέμου), Περσεφόνη Βαλαή (68-69, V. 200, 374), Θ. [Θεοφάνης] Ευσταθίου - Κ. [Κωνσταντίνος] Αργυρόπουλος - Π. [Παναγιώτης] Βλαβιανός - Στ. [Σταύρος] Σταυρόπουλος (71, αιχμάλωτοι αξιωματικοί του εθνικού στρατού, Τ. 87), Ηλίας

μεταγενέστερα δημοσιεύματα μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού, ενώ ο Κωνσταντίνος Ε. Μηλιώτης καταχωρίζει συνολικά 161 ατομικά και συλλογικά δρώοντα πρόσωπα (Miliotis 1991, 79-80). Όλα τα συμβαίνοντα επιβεβαιώνονται από την ιστοριογραφία: μάλιστα η *Μουργκάνα* εκλαμβάνεται ως ιστορικό τεκμήριο σε σχετικές εργασίες (Tsantinis 1989, 167).

Σκοπός του αφηγητή είναι η παράθεση μαρτυριών και η προσέγγιση της αλήθειας:

Μέσα στη διήγηση θ' αναφέρω κι άλλα ονόματα και μαρτυρίες στρατιωτών, εκεί που χρειάζεται. (σ. 36)

Δεν υπάρχουνε σ' αυτή τη διήγηση ανακρίβειες ούτε υπερβολές. Οι διάλογοι είναι όλοι αυθεντικοί. Ξεχωριστά οι πληροφορίες σχετικά με τις κινήσεις, τις ενέργειες και τις προθέσεις ακόμα του εχθρού είναι απόλυτα βεβαιωμένες. Κι όλα μέσα στη διήγηση είναι υποταγμένα, όχι μόνο γενικά στην αλήθεια, μα στην πιο αυστηρή απαίτηση της ακρίβειας και για το πιο μικρό περιστατικό. (σ. 94)

Η όποια αναζήτηση της αλήθειας όμως διενεργείται με λογοτεχνικούς όρους. Ευρήματα όπως το ανεπίδοτο γράμμα (Kastrinaki 2001, 52) ενός αντίπαλου στρατιώτη από το τάγμα 583 στην αγαπημένη του (σ. 35-36), οι περικοπές από το ημερολόγιο του Αθηναίου στρατιώτη Ρήγα Λαζανά (σ. 41, 49), η εγκιβωτισμένη αφήγηση της διαπόμευσης δύο ανταρτισσών στα Ιωάννινα και της αντίδρασης ενός στρατιώτη που πρόκειται να εξοριστεί στη Μακρόνησο (σ. 75-77) ή το μοιρολόι για την αγωνίστρια Ρίγκω, που ενσωματώνεται στην κατακλείδα της αφήγησης (σ. 95-96), φανερώνουν την πρόθεση λογοτεχνικότητας του κειμένου. Ειδικά για τη σκηνή της ανακοίνωσης του θανάτου της Ρίγκως, ο Χριστόφορος Μηλιώνης, ομότεχνος του Χατζή, εύστοχα παρατηρεί:

*Κι αν υποθέσουμε ότι είχαν χαθεί όλα τα άλλα βιβλία του Χατζή και, από ιδιοτροπία της τύχης, σωζόταν μονάχα το «το λαμπρό αυτό βιβλιαράκι» [η *Μουργκάνα*] και η φήμη του συγγραφέα [...] θα μπορούσε τάχα ο αναγνώστης να διακρίνει μέσα σ' αυτό κάτι από τη λογοτεχνική ιδιοφυία του συγγραφέα;*

Νομίζω πως ναι! Είναι σίγουρα το στιγμότυπο με το οποίο κλείνει η αφήγηση, υστέρη από τους «ηρωισμούς» [...]

Το πνιγμένο αυτό ηπειρώτικο μοιρολόγι, η συμπυκνωμένη πικρή εμπειρία που μεταφέρει ο πένθιμος και τρυφερός αυτός απόηχος θα σε συνοδεύει για πολλά χρόνια, όταν όλα τ' άλλα, οι ηρωισμοί -αληθινοί ή όχι- και οι αγώνες -δίκαιοι ή άδικοι- θα έχουν σβήσει από τη μνήμη σου. Αληθινός τεχνίτης είναι αυτός που τα έργα του αφήνουν στη μνήμη των ανθρώπων τον απόηχο τους, όταν κι ο ίδιος φύγει (Milionis 2007, 73-74).

Μιχαλόπουλος (78, V. 238), επόπτης Σιδηρόπουλος (79, 80, 81, Γιάννης Σιδηρόπουλος, V. 237), λοχαγός Καβαλλάρης (80, Σπύρος Λάβαρης, T. 97· V. 237), Γιάννης Οικονόμου (85, V. 238).

Η ανάδυση του αφηγητή στα ιστορούμενα και η αποστροφή του στους ήρωες είναι ιδιαίτέρως συχνή:

Θα προσπαθήσω να ιστορήσω τα πράματα όπως γίνανε με τη σειρά τους. (σ. 41)

Και μπορώ να βεβαιώσω [...] (σ. 44)

[...] και τους γυρίσανε πίσω στο Κόκκινο Λιθάρι, την πρώτη του Μάρτη — ψέματα: (σ. 52)

Σ' ένα πολεμικό βιβλίο διάβασα πως μονάχα οι λοχίες της πέννας βρίσκουνε κέφι να παρασταίνουν ήρωες που δε φοβούνται το θάνατο. [...] Ο σκοπός μου δεν είναι να παραστήσω τίποτα μυθικούς ήρωες να πολεμούν στη Μουργκάνα. (σ. 53)

Καθώς τώρα θα πρέπει να περάσω στη δεύτερη επίθεσή τους και σε λίγο ν' αρχίσω να ιστορίζω για το Τσεροβέτσι, θα 'θελα καλύτερα να 'σπαζα τα κοντύλια και να 'σχιζα τα χαρτιά. (σ. 71)

Είδα, χάρηκα, δυνάμωσα, χόρτασα. Τίποτα δεν απομένει για τη δουλειά του γραμματικού. (σ. 72)

Γεια σου Λευτέρη Παληχωρήτη! Στο πρόσωπό σου χαιρετίζω όλους τους αφανείς και τους ανώνυμους που μένουνε στη θέση που τάχτηκαν και «φυλάγουν τις Θερμοπόλες». (σσ. 90-91)

Τέλειωσα τη διήγησή μου. Δεν ξέρω πως τα κατάφερα — σαν γραμματικός — με τα περιστατικά της μάχης. (σ. 94)

Η παρέμβαση του αφηγητή, που αναλαμβάνει τον ρόλο του γραμματικού-χρονικογράφου των διαδραματιζομένων, αποτελεί επίσης λογοτεχνικό τέχνασμα, το οποίο αργότερα εφαρμόζεται με δεξιοτεχνία στη συλλογή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, καθώς και εκεί ο αφηγητής είναι ένας ανώνυμος συμπολίτης-ιστοριογράφος του παρόντος και του βιωμένου κοντινού παρελθόντος (Charalampidou 1990, 317-318· Kougkoulos 2012, 358-359). Η πυκνή χρήση τοπωνυμίων οικισμών και υψωμάτων της Μουργκάνας εξυπηρετεί τον χρονογραφικό χαρακτήρα του αφηγήματος. Τα τοπωνύμια καθορίζουν τον χώρο των συμβάντων και χαρτογραφούν τις πολεμικές κινήσεις ή δηλώνουν την καταγωγή των μαχητών. Παρά την προαίρεση του αφηγητή να ιστορήσει πραγματικά γεγονότα, οι μομφές για τον αντίπαλο, οι παρασιωπήσεις και οι παρεμβολές αξιολογικών κρίσεων υπονομεύουν την ιστορική / αντικειμενική διάσταση του κειμένου (Troulaki 2014, 39-42).

Η αφήγηση αναδεικνύει το επιβλητικό και άγριο βουνό της Μουργκάνας σε σύμβολο του οχτάχρονου συνεχόμενου αγώνα (1940-1948) του ΕΛΑΣ και του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας:

[...] αν κάποτε θα 'τανε να μετρήσουμε στην Ελλάδα τι κάναμε αυτά τα οχτώ χρόνια που πολεμούμε ετούτη η Μουργκάνα θα 'πρεπε ν' απομείνει έτσι όπως είναι τη τώρα, απείραχτη, σαν ένα μέτρο της ανθρώπινης δύναμης. Ένα μνημείο της θέλησης και της πίστης. (σ. 39)

Το μήνυμα νίκης μεταδίδεται από τη Μουργκάνα στην Ήπειρο και κατόπιν σ' ολόκληρη την επικράτεια της Ελλάδας:

Η Μουργκάνα δεν παίρνεται από τα χέρια του Δημοκρατικού Στρατού. Δεν είναι απόρθητο το βουνό. Ανίκητος είναι ο Λάος που το ζώνει και τα παιδιά που το φυλάνε: Τα πολυβολεία που κρατούνε το Τσεροβέτσι χτυπούνε με τον παλμό της καρδιάς τριακόσιων χιλιάδων Ηπειρωτών, εφτά εκατομμυρίων Ελλήνων. (σ. 92)

Η έννοια της πατρίδας συμπεριλαμβάνει όλο το διαιρεμένο έθνος. Η Ήπειρος, που είναι ο τόπος διεξαγωγής των πολεμικών συγκρούσεων και η γενέθλια γη της πλειοψηφίας των μαχητών, μεγεθύνεται σε εθνική πατρίδα, όπου επενδύεται η επιθυμία μιας ειρηνικής και σοσιαλιστικής ζωής κατά το πολιτικό πρόγραμμα της τότε κομμουνιστικής Αριστεράς.

Το όραμα της πατρίδας για τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας είναι παράλληλα συνυφασμένο με τη διεκδίκηση της ελληνικότητας, καθόσον ο αντίπαλος αμφισβητεί συστηματικά την εθνική τους ταυτότητα. Ο αφηγητής αποστρέφεται τα περί σλαβικής ή αλβανικής καταγωγής ψεύδη των αξιωματικών του εχθρού και στηλιτεύει την άρνηση της ελληνικής συνείδησης των ανταρτών:

Υστερα οι αξιωματικοί τους άρχισαν και βγάζανε λόγους κ' έλεγαν άλλα ψέματα στους φαντάρους. [...] Πως είμασταν Αρβανίτες και Σλάβοι. (σ. 36)

Στρατιώτες από το 611 τρέχουνε και παραδίνονται. Καμπόσοι κρύβονται μέσα σε σπίτια και σε χαλάσματα κι όταν ακούν τους δικούς μας και φτάνουν κοντά φωνάζουνε μέσα στο σκοτάδι:

— Εδώ Γκρέκο παρτιζάνο.

Τους ξετρυπάνουν και κανένas εκεί δεν μπορεί να κρατήσει τη γροθιά που πέφτει στα μούτρα.

— Τι είπες, ρε κερατά;

— Μη, συναγωνιστή, είμαι δημοκράτης.

Κι άλλη γροθιά.

— Όχι, όχι. . . Πρώτα τι είπες. . .

— Έτσι μας είπαν. . . Νομίζαμε Σλάβοι ... (σ. 66).

Απαντώντας στις κακόβουλες κατηγορίες διακηρύσσει χωρίς περιστροφές το καμάρι του για την εθνικότητά του: *Ό,τι σώσαμε και ό,τι χάσαμε νιώθω να γίνονται ανεχτίμητο κέρδος. Νιώθω περηφάνια που γεννήθηκα Έλληνας (σ. 72).*

Η απροκάλυπτη βία είναι καθημερινό φαινόμενο και οι εμπόλεμοι εξοικειώνονται με εικόνες φρίκης. Ο εθνικός στρατός κατηγορείται για βιασμούς γυναικών (σ. 76), συνεργασία με εγκληματίες που έχουν κανιβαλικές τάσεις (κόβουν αυτιά, τα ψήνουν και τα τρώνε) και διαπράττουν χιλιάδες δολοφονίες (σ. 47), σφαγή λαβωμένων αιχμαλώτων (σ. 75) και εξόντωση των αμάχων (σ. 46). Παρότι οι πολέμιοι αποκαλούνται ειρωνικά *προστάτες του πολιτισμού* (σ. 75), η παράταξη των ανταρτών παρομοίως καταφεύγει στην ωμή βία. Δικαιολογείται βέβαια ως αναπόφευκτη

ή ως επιβεβλημένη πράξη δικαιοσύνης αλλά παραμένει ανάληκτη βιαιοπραγία. Ο αφηγητής κυνικά και με εμπαικτικό τόνο ομολογεί για μία πόρνη του κυβερνητικού στρατού:

Έχει μόνο μια κάλτσα στα πόδια, το στόμα της είναι στραβωμένο από την τρομάρα και το χασίς. Να μας συγχωρεί ο «Σύνδεσμος των Αιγυπτίων Κυριών»⁵ που διαμαρτυρήθηκε για το παιδομάζωμα, μα εμείς αυτή τη γυναίκα τη σκοτώσαμε. (σ. 69)

και για έναν αντάρτη που λιποψυχά προς στιγμήν:

Αν είχε φτάσει πίσω στο Σταθμό Διοίκησης θα ατιμάζονταν, θα περνούσε στρατοδικείο, θα τον ντουφεκίζαμε εμείς οι σύντροφοί του. Μα έτσι όπως έπεσε στο πεδίο της μάχης, λίγο πριν φτάσει στη θέση του, μένει δικός μας. (σσ. 89-90)

Επιπροσθέτως αιτιολογεί τον τραγικό θάνατο ενός εχθρικού στρατιώτη ως αποτέλεσμα της αδιαλλαξίας των ξένων δυνάμεων και των αξιωματικών του:

Τώρα κείται άθαφτος κάτω από έναν όρθιο βράχο στο Τσεροβέτσι με το πρόσωπο το μισό φαγωμένο, το 'να πόδι σπασμένο και το χέρι φευγάτο δυο μέτρα μακρύτερα. [...] Εμείς τους είπαμε, τους ζανάπαμε, τους φονάξαμε με τον τηλεβόα, κάθε βράδυ τους λέγαμε — αδέρφια μην έρχεστε ...

Οι Εγγλέζοι και οι Αμερικάνοι τους έσπρωχναν από πίσω και οι αξιωματικοί τους κρατούσανε το πιστόλι στα χέρια για να τους ρίχνουνε πάνω μας. Δέκα μέρες ακόμα πριν αρχίσουν τη μάχη, πέρασαν απ' όλα τα τμήματά τους, για να ετοιμάσουν το μακελειό. (σσ. 35-36)

Ενδεχομένως η υπεράσπιση της αντάρτικης βίας είναι και μία έμμεση απόπειρα του λογοτέχνη Χατζή σε σφοδρές και υβριστικές επιθέσεις καταξιωμένων αστών λογοτεχνών, που προπαγανδίζουν την πολεμική δράση του εθνικού στρατού (Mitsoroulou 2011). Για παράδειγμα, ο Στρατής Μυριβήλης σε διάλεξη που εκφωνεί στην Καλαμάτα το καλοκαίρι του 1948 εξομοιώνει χωρίς δισταγμό τον κομμουνισμό με τον ναζισμό, χαρακτηρίζει τους κομμουνιστές συγγραφείς *αλήτες της λογοτεχνίας*, υμνεί τον Ελληνικό Στρατό ως σωτήρα της λαού και προεξοφλεί τη νίκη του στον Γράμμο:

[...] ο σλαβικός κομμουνισμός δεν είναι μία κοινωνική θεωρία απλώς, ούτε ένα πολιτικοοικονομικό σύστημα. Είναι κάτι περισσότερο, κάτι φοβερότερο απ' αυτά. Είναι μια μέθοδος σατανική για την κατασκευή μιας νέας φυλής. Ο κομμουνιστής είναι μέλος μιας νέας φυλής, ενός νέου τύπου ανθρώπου, όπως ακριβώς είταν ο Ναζί.

⁵ Εννοείται η διαμαρτυρία της «Ενώσεως των Αιγυπτίων Γυναικών» προς τον Γενικό Γραμματέα του Ο.Η.Ε. στις 3 Μαΐου 1948 «διά τας νέας ωμότητας, τας διαπραττομένας εν Ελλάδι εις βάρος γυναικών και παιδίων» από τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (Antonίου 1949, 139). Η εν λόγω αναφορά στη διαμαρτυρία συνιστά *terminus post quem* για την ολοκλήρωση της συγγραφής του αφηγήματος *Μουργκάνα*.

Αυτό το Λαό σήμερα [...] τον αντιπροσωπεύει ο Στρατός. Ο Ελληνικός Στρατός, που δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ο ένοπλος Ελληνικός Λαός, απαλλαγμένος από την πολιτική διαφθορά.

[...] Ο Γράμμος είναι η μεγάλη αναπνοή μας. Η μεγάλη ελπίδα μας. Αυτός είναι που δίνει σήμερα τις αποστομωτικές απαντήσεις του στη διεθνή συκοφαντική εκστρατεία που διεξάγει στο εξωτερικό ο κομμουνισμός σαν παγκόσμια οργάνωση κακοποιών (Myrivilis 1948, 6-7, 19).

Στη Μουργκάνα διαχωρίζονται οι αντίπαλοι της εμφύλιας σύρραξης σε φίλους-ομοϊδεάτες και εχθρούς-φασίστες (σ. 39, 89) και αξιολογούνται θετικά οι πρώτοι, οι οποίοι ταυτίζονται με τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Παρά την αρχική προσφώνηση *αδέλφια* (σ. 35), ο πόλεμος διεξάγεται ανάμεσα στο δικό μας το στρατό που ορκίζεται *στ' όνομα του Ελληνικού λαού, στ' όνομα του [κομμουνιστικού] Κόμματος* (σ. 63) και στον «εθνικό» τους / μοναρχοφασιστικό στρατό (σ. 44, 45) που υπάγεται στους στρατηγούς (σ. 41) και στην *κυβέρνηση της Αθήνας* (σ. 71)· με άλλα λόγια δεν ονομάζεται ακόμη «εμφύλιος». Επιπλέον, μια πραγματική και ιστορικά προσδιορισμένη περίπτωση ένοπλης συμπλοκής στην περιοχή της Ηπείρου μετατρέπεται σε ιδανικό σύμβολο ολόκληρου του αγώνα από την οπτική της ηθικής δικαίωσης των ανταρτών. Η αγωνιώδης προβολή του ηρωισμού σημαίνει όμως και απόπειρα ενίσχυσης του ηθικού των μαχητών, που μάλλον κάμπτεται από την επερχόμενη ήττα. Κατά τους μελετητές πίσω από την υπερβολική αισιοδοξία και το αδιάκοπο τραγούδι υποκρύπτεται μια αντίφαση: το αίσθημα της απελπισίας (Kastrinaki 2001).

Στο διήγημα «Ανυπεράσπιστοι» αίρεται προσωρινά η αντιπαλότητα λόγω των συνθηκών και ο πόλεμος από την πρώτη φράση του κειμένου θεωρείται «εμφύλιος»: *Επεισόδιο από τον Εμφύλιο Πόλεμο του 1947-1949 στην Ελλάδα* (σ. 73). Αντάρτες και κυβερνητικοί στρατιώτες συμφιλιώνονται για λίγο ως σύμμαχοι-θύματα απέναντι στη φύση, που λειτουργεί ως θύτης. Ο ακριβής χρόνος και τόπος αποσιωπούνται· η αφήγηση εγγράφεται αόριστα στη Ρούμελη τα ματωμένα χρόνια ενός Απρίλη της τριετίας 1947-1949:

Η κύρια δύναμη των ανταρτών είχε συντριβεί στη Ρούμελη. [...] Η ξαφνική παγωνιά στο τέλος του Απρίλη — ακόμα ένας θάνατος πάνω σε κείνα τ' αγριοβούνια. (σ. 73)

και παρεισφρεί μόλις μια νύξη για τη μακρινή Πίνδο ως κατεύθυνση διαφυγής των *δεκατισμένων* ανταρτών: *Από κει περνούμε στον Πίνδο. Γλυτώσαμε* (σ. 78). Ένα ιστορικά απροσδιόριστο στο κείμενο επεισόδιο, διανθισμένο με πλήθος μυθοπλαστικών στοιχείων, μετασχηματίζεται σε φορέα αρνητικής σημασιοδότησης της συνολικής αδελφοσφαγής.

Ο ιστορικός πυρήνας του διηγήματος φαίνεται να συνδέεται με τη διάβαση του αυχένα της παγωμένης Νιάλας των Αγράφων Ευρυτανίας (βλ. χάρτη) από τους αντάρτες κατά τις μεγάλης κλίμακας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του κυβερνητικού στρατού

το 1947 (Psimmenos 1985, 95-113· Margaritis 2000, 284-287). Στις 11 Απριλίου ξεσπά πρωτοφανή θύελλα. Μια ομάδα του Δημοκρατικού Στρατού με ένοπλους, αμάχους και πολιτικά στελέχη, προσπαθώντας να διαβεί το ορεινό πέρασμα της Νιάλας, αιφνιδιάζεται από τη χιονοθύελλα και 150 άτομα πεθαίνουν. Στις 12 Απριλίου κάποιοι βρίσκονται τυχαία σ' έναν καταυλισμό του στρατού, εξουθενωμένοι αναζητούν σωτηρία στα αντίσκηνα των στρατιωτών και τη νύχτα ο κοινός φόβος του παγετού υποχρεώνει τις αντικρουόμενες μονάδες να συνάψουν «βουβή ανακωχή». Φαντάροι και μαχητές μοιράζονται σταφίδες, σοκολάτα και κονιάκ στις σκιηές. Το πρωί συλλαμβάνονται 29 αντάρτες και εκτελούνται μετά από δίκες στην Καρδίτσα.

Αρχής γενομένης από τον Χατζή, αυτό το ασύλληπτο συμβάν μυθοποιείται ποικιλοτρόπως στη σύγχρονη πεζογραφία (Γιώργος Μιχαηλίδης, *Ο Λαβύρινθος*, 2002 και Κώστας Ακρίβος, *Αλλάζει πουκάμισο το φίδι*, 2013), στην παιδική / νεανική λογοτεχνία (Ελένη Δικαίου, *Αναζητώντας τους χαμένους ήρωες*, 1996), όπου η ανακωχή εμφανίζεται όχι ως εξαναγκασμός αλλά ως συνειδητή επιλογή (Evangelidou 2014, 37, 78-81), και στον κινηματογράφο στην ταινία *Ψυχή Βαθιά* (2009) του Παντελή Βούλγαρη. Ο σκηνοθέτης εισηγείται μια συμφιλιοτική ανάγνωση των παθών του Εμφυλίου (Dermentzopoulos - Kosmidou 2017, 155-159), η οποία υπηρετείται αγαστά από τη συγκινησιακά φορτισμένη σκηνή του αγκαλιάσματος ανταρτών και στρατιωτών.

Η πλοκή του διηγήματος του Χατζή έχει ως εξής: ένας ολιγομελής λόχος μαχητών εγκλωβίζεται στα ορεινά μέσα στην παγωνιά από δυνάμεις του εθνικού στρατού. Οι μαχητές αφού αναγκάζονται να φονεύσουν τον πολιτικό επίτροπο, επειδή εμποδίζει πεισματικά την απόδρασή τους, τραβούν προς την κορυφή του χιονισμένου βουνού για να βρουν διέξοδο. Πολλοί σύντροφοι ξεπαγιάζουν στον δρόμο. Ταυτοχρόνως, ένα απόσπασμα των εχθρών τους στήνει παγίδα. Οι κυβερνητικοί φαντάροι εξοντώνουν, με τη σειρά τους, έναν δικό τους σπιούνο και αποπειρώνται να προφυλαχτούν από το θανατηφόρο κρύο παρακούοντας τις διαταγές. Οι ομάδες συναντώνται και εξουθενωμένες αγκαλιάζονται για να γλιτώσουν από το ψύχος. Το επόμενο πρωί, που ο καιρός μαλακώνει, αλληλοσκοτώνονται.

Οι πολεμιστές, ανεξαρτήτως παράταξης, έχουν κοινά εσωτερικά προβλήματα (δογματικούς και χαφιέδες) και κοινό εξωτερικό αντίμαχο, τη φύση. Η μανιακή διάζευξη καλοί vs κακοί παύει να ισχύει. Ο πολιτικός επίτροπος των ανταρτών είναι φερέφωνο μιας κομματικής γλώσσας που δεν ανταποκρίνεται στις παρούσες συνθήκες του ανελέητου ανθρωποκνηγητού:

Ο Αίλης ήταν ο πολιτικός επίτροπος του λόχου τους. Στις μάχες βρέθηκε να 'ναι στη διμοιρία τους, ξεκοπήκαν από τους άλλους — έμεινε μαζί τους. Τα λόγια του ήταν πάντα παρμένα από κομματικές αποφάσεις και μαθήματα πολυγραφημένα. (σ. 75)

Η παράλογη επιμονή του να συνεχιστεί με οποιοδήποτε τίμημα η ένοπλη αναμέτρηση και η αρρωστημένη φαντασίωσή του για τη δήθεν επιτυχία αυτού του

εγχειρήματος, οδηγούν με ακρίβεια στην εξολόθρευση των εναπομεινάντων ανταρτών:

— Σταθείτε, είπε ο Αίλις και βγήκε μπροστά. [...] Σύντροφοι ... θα το χτυπήσουμε αυτό το φυλάκιο.

[...] Είταν έτοιμος γι' αυτή τη μάχη. [...] τη σχεδίαζε μέσα στο νου του αυτή τη μάχη, μια νίκη, να στήσουν φυλάκιο εκεί, να σταθούν, να ξαναρχίσουν εκεί, να τον ξαναρχίσουν από κει τον πόλεμο σ' αυτό το βουνό, με τα εφόδια που θα παίρναν, με τα σκορπισμένα τμήματα που θα μαζεύονταν, με τις ενισχύσεις που θα φτάναν σε λίγο — θα φτάναν σε λίγο. Τα δανεισμένα λόγια είχαν τελειώσει, δεν είχε καθόλου λόγια. (σ. 82)

Τα περιθώρια συνεννόησης εξαντλούνται και η καταστροφή πλησιάζει. Μοναδική λύση μέσα στην ακραία κατάσταση του πολέμου είναι η όχι χωρίς τύψεις θανάτωση του αδιάλλακτου πολιτικού επιτρόπου από τους συντρόφους του:

Ο μικρός του στρατός στεκόταν μπροστά του, ασάλευτος, απρόθυμος. Τον είχαν κάνει τον περισσότερο δρόμο, κοντεύανε πια στην κορφή της σωτηρίας. [...] Η σιωπή φαινόταν να 'πηξε, σα να πάγωσε γύρω τους. [...]

Ο διμοιρίτης έκανε ένα βήμα προς τα πίσω. Γρήγορα, δυνατά, ζυγισμένα, τον χτύπησε πίσω στο κεφάλι με τη λαβή του πιστολιού του. Ο Αίλις έγειρε μπρος, δεύτερο χτύπημα κ' έπεσε. [...]

Ξεκίνησαν. Περπατούσανε τώρα με το κεφάλι σκυμμένο — ο νεκρός επίτροπος βάραινε πάνω στις πλάτες τους. (σσ. 82-83)

Αυτός ο πρώιμος λογοτεχνικός φόνος ανοίγει τον δρόμο στην υστερόχρονη ακύρωση του μύθου της αλάθητης κομματικής ορθοδοξίας που κατά την Λίζυ Τσιριμώκου συντελείται με το αλληγορικό *Κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου (Tsirimokou 1997, 246).

Στο κυβερνητικό στρατόπεδο ο ασυρματιστής Γιαννούλης είναι ένας πρόστυχος λουφαδόρος και ο αχρείος ρουφιάνος του λοχαγού. Παρά την κάλυψη του προστάτη του, με *Διαταγή του Τάγματος* (σ. 89) τοποθετείται ανάμεσα στο απόσπασμα των φαντάρων που λαμβάνει εντολή να κλείσει το πέρασμα της κορυφής στους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Η αποχή του από τα συλλογικά δεινά του πολέμου δομείται στο κείμενο με όρους θερμότητας / ψύχους σε αντίστοιχους κλειστούς και ανοιχτούς χώρους (ζεστοί καταυλισμοί = ασφάλεια εκτός πολέμου vs κρύο στο βουνό = θανάσιμος κίνδυνος του πολέμου):

Ο ασυρματιστής Γιαννούλης είχε περάσει τον Εμφύλιο Πόλεμο σε ζεστούς καταυλισμούς, κοντά σ' εφοδιασμούς και σε Διοικήσεις. Το 'χε σίγουρο πως θα πήγαινε έτσι ίσαμε το τέλος. Η απίστευτη περιπέτεια να βρίσκεται τώρα δω πάνω τον τρέλαινε χειρότερα από το κρύο. (σ. 86)

Οι στρατιώτες εγκαθίστανται στο πλάτωμα της διάβασης. Ξυλιάζουν, τα κόκαλά τους πονάνε και παθαίνουν κρυοπαγήματα. Ο δεκανέας Βαλάκης, δάσκαλος στο

επάγγελμα και ευθύς χαρακτήρας, παραινεί τους συστρατιώτες του να παρατήσουν τη θέση τους και να βρουν καταφύγιο πιο χαμηλά, αλλά εκείνοι φοβούνται μήπως τους μαρτυρήσει ο Γιαννούλης και καταδικαστούν στο στρατοδικείο. Ο Βαλάκης υποπεύεται πως ο καταδότης σκόπιμα αχρηστεύει τον ασύρματο. Για να αποφευχθεί η ανώφελη θυσία τόσων ανθρώπων και να επιβληθεί δικαιοσύνη γίνεται εκδικητής / σωτήρας και πνίγει τον Γιαννούλη:

Ο Βαλάκης μπήκε στη σκηνή του Γιαννούλη. [...]

— Εσύ τον χάλασες τον ασύρματο; είπε ο δάσκαλος.

Δεν αρνήθηκε, δεν είπε τίποτα, είχε παραλύσει. Ο Βαλάκης έσκυψε πάνω του, άπλωσε τα χέρια του και του 'πιασε το λαιμό. Τα 'σφιξε, δυνατά, δυνατότερα. Τότε τράβηξε τις κουβέρτες, τον ξανασκέπασε και σηκώθηκε τινάζοντας τα χέρια του σα να 'τανε σκονισμένα. (σ. 92)

Η τύχη των αντιμαχόμενων είναι όμοια, εφόσον απειλούνται εξίσου από τη φανατική ηγεσία τους, ενώ το ιδεολογικό πρόσχημο του πολέμου έχει αντικατασταθεί από τον αρχέγονο φόβο για τον Άλλο (Anyfantakis 2015, 96-97). Ο Χατζής, αυτοκρινόμενος σε μία διάλεξη του το 1975, σημειώνει τα εξής αποκαλυπτικά για τις προθέσεις του: *Στο διήγημα [...] δυο ομάδες ένοπλων αντίπαλων, που δεν εμπνέονται πια από καμιά ιδέα, από καμιά παρακίνηση για καμιά νίκη, θα ξεπέσουν ως την τελική, τη ζωώδη εκμηδένιση, για να ξυπνήσουν το πρωί* (Chatzis 1995, 280). Η δομή και οι τεχνικές της αφήγησης ακολουθούν το περιεχόμενο. Ο αφηγητής είναι ετεροδιηγητικός αλλά εστιάζει διαδοχικά στους αντάρτες, στους στρατιώτες και σε όλους μαζί. Τόσο η μία όσο και η άλλη πλευρά απαρτίζεται από αθώα θύματα της πόλωσης, καθώς η ανεξέλεγκτη βία και η φύση αφανίζει άδικα τα νεανικά κορμιά τους:

— Ως το βράδυ θα πεθάνω κ' εγώ, είπε η Κατίνα [από τους αντάρτες] και στάθηκε. (σ. 84)

— Εγώ θα πεθάνω ως το βράδυ, είπε ο επιλοχίας, ο Κύρκας [από τους στρατιώτες]. (σ. 85)

Λίγο αργότερα, την ίδια ώρα που οι αντάρτες χαροπαλεύανε πάνω σε κείνο το πλάτωμα, είτανε κι αυτοί [οι στρατιώτες] πέρα για πέρα ανίκανοι ν' αντισταθούν στο ξεπάγιασμα, να το πολεμήσουν. (σ. 94)

Ο Χατζής ζώντας στην υπερορία αδυνατεί πρακτικά να έχει πρόσβαση σε γραπτές ή προφορικές διηγήσεις απόμαχων του κυβερνητικού στρατού, οπότε πρέπει να τοποθετήσουμε την αναπαράσταση των στρατιωτών εξολοκλήρου στο πεδίο της μυθοπλασίας. Ο αντίπαλος πάσχει από ιδεοληψίες:

Ο λοχαγός είτανε νέος. Και μισούσε τους κομμουνιστές — δικό του μίσος. Έφεδρος, πρώτη φορά πολεμούσε — και πολεμούσε σαν όλος ο πόλεμος να κρινόταν απ' αυτόν, από το δικό του το μίσος. (σ. 87)

αλλά στις τάξεις του υπάρχουν και λαϊκοί άνθρωποι με φιλότιμο, όπως ο επιλοχίας ο Κύρκας που κατά τον γερασμένο μέσα στους πολλούς πολέμους της γενιάς του (σ. 87) ταγματάρχη:

— Καλύτερον ... Αυτοί οι καλύτεροι χάνονται πάντοτε στον πόλεμο από τον καιρό του Φιλοκτήτη, σ' όλους τους πολέμους, αυτοί λοχαγέ ... Μα δεν είναι έντιμο να τους σκοτώνουμε μεις, με τα χέρια μας ... επειδή είναι καλύτεροι ... (σ. 88)

Εξάλλου και οι αντάρτες δεν διαθέτουν την ατσαλάκωτη περηφάνια και το σθένος της Μουργκάνας. Κάποιοι από αυτούς πολεμούν από τύχη με τον Δημοκρατικό Στρατό:

Ο Στρίμος δεν είτανε κομμουνιστής, τίποτα δεν είταν. Βρέθηκε να 'ναι μαζί τους μόνο γιατί 'ταν αντάρτες. Και δεν έφυγε όταν το μετάνιωσε — να μην πούνε πως δέλιασε. (σ. 75)

Άλλοι μαχητές μέσα στην απόγνωσή τους σκέφτονται την αξιοπρεπή αυτοκτονία ή την παράδοση ελπίζοντας ιδιοτελώς να σώσουν τον εαυτό τους:

— Τι δε σκοτωνόμαστε, βρε παιδιά, μεταξύ μας; είπε σε λίγο ο Σατέλης. Ο τελευταίος κρατάει μια σφαίρα ... Και πεθαίνουμε λεύτεροι ... (σ. 74)

Ο Φαρμάκης ήθελε να παραδοθεί. Το 'θελε από καιρό, μα φοβήθηκε να το κάνει. Κρατούσε ακόμα μια ελπίδα, δεν θα τους σκότωναν, τουλάχιστο αυτόν. (σ. 75)

Το αγκάλιασμα του εχθρού είναι λυτρωτικό και αναζωογονητικό και για τις δύο ομάδες:

Σε λίγο αρχίσαν και σάλευαν, κάποιοι ζωντάνευαν — όλοι ζωντάνευαν λίγο. Στριμωχόνταν ο ένας κοντά στον άλλον που 'τανε δίπλα του, να χωρέσουν — δε βλέπαν, δεν ξέραν ποιος είταν στρατιώτης ή αντάρτης. Πέφτανε πλάτη με πλάτη, αγκαλιάζονταν, μπλέκαν τα σκέλια τους, να ζεσταθούνε κοντά του. (σ. 95)

Τα κομματικά όργανα του εκτοπισμένου ΚΚΕ και πρώην αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας ενοχλούνται σφόδρα και αντιδρούν με επιστολές διαμαρτυρίας και δριμείς ψόγους του Λογοτεχνικού Κύκλου στην προτεινόμενη από το διήγημα συμφιλίωση. Κυρίως καταγγέλλεται η αποκρουστική διάσταση του πολιτικού επιτρόπου και η δολοφονία από τους συναγωνιστές του, διότι εξισώνεται η ευθύνη του για την αιματοχυσία με ένα πράχτορα της ΚΥΠ στα τμήματα του μοναρχοφασιστικού στρατού (Matthaiou - Polemi 2003, 116-117), παραποιείται η ιστορική πραγματικότητα:

Μήπως κανείς ξέρει έστω μία περίπτωση παρόμοια σ' όλη την περίοδο απ' το 1946-1949, που ο κατώτερος στο βαθμό δεν υπακούει στον ανώτερο που επιμένει στην εκτέλεση της αποστολής, ο κατώτερος σκοτώνει τον ανώτερο παρουσία ανταρτών, γιατί έτσι το θέλει αυτός και οδηγεί μετά το τμήμα του όχι στην παράδοση, αλλά να συνδεθεί μ' άλλα αντάρτικα τμήματα; ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ! [...] Μα δεν υπάρχει παρόμοιο πράγμα.

υποδεικνύεται ο θάνατος του κόμματος σαν πολιτική δύναμη στο ΔΣΕ με αποτέλεσμα την κυριαρχία της αναρχίας, του φόβου, της εγκληματικότητας, το χάσιμο κάθε είδους συνείδησης για την εκτέλεση του καθήκοντος και διαπιστώνεται υποχώρηση του συγγραφέα στην πίεση της αστικής ιδεολογίας με το να εξωραΐζει τους εχθρούς του λαϊκού κινήματος στο όνομα ενός κακώς εννοούμενου συμφιλιωτικού πνεύματος (Goulandris 2001, 296-299 - αρ. 421-422).

Απεναντίας, η εντός Ελλάδας κριτική στη δεκαετία του '60 είναι εν πολλοίς επαινετική. Ο Στάθης Δρομάζος εκτιμά το κείμενο ως το κατεξοχήν *διήγημα του εμφυλίου πολέμου* και ο Λεωνίδας Ζενάκος πιστεύει ότι είναι από τις ιστορίες που *κόβουν την ανάσα* (Goulandris 1991, 862, 866). Αντιρρήσεις έχει ο Αλέξανδρος Κοτζιάς που φρονεί πως *αρκετές προκατασκευασμένες πράξεις και το απίθανο τέλος μειώνουν την αυθεντικότητα* (Kotzias 1982, 186). Για τη σημερινή φιλολογική / ακαδημαϊκή κριτική η αποδοχή του διηγήματος είναι ανεπιφύλακτη. Η Βενετία Αποστολίδου επανεκτιμώντας της πεζογραφία των εκαπαιρισμένων το χαρακτηρίζει *ορόσημο για την αναγνώριση του τραύματος του Άλλου* και κρίνει ως *εκπληκτικό* πως αυτή η αναγνώριση, το μοίρασμα της *απελπισίας και της ανθρώπινης αδυναμίας* και η παραδοχή πως *πρόκειται για έναν αδιέξοδο και αδικαίωτο πόλεμο* προέρχονται από έναν *συγγραφέα πολιτικό πρόσφυγα* (Apostolidou 2010, 24-25, 73-74, 143) και όντως έχει δίκιο. Ακόμη, κατά την ερμηνεία του Hero Hokwerda (2016, 311), το διήγημα *συνδιαλέγεται με την εποχή της δημοσίευσής του* - τα μέσα της δεκαετίας του '60· μπορεί να διαβαστεί ως έκκληση για *παύση των κοινωνικών και πολιτικών επακόλουθων του Εμφυλίου προαναγγέλλοντας το «Ρέκβιεμ για ένα μικρό ράφτη» από το Διπλό βιβλίο*.⁶ Οποσδήποτε όμως δεν απηχεί απλώς την ατομική στάση του πολιτικού πρόσφυγα Χατζή απέναντι στο τραυματικό βίωμα του Εμφυλίου, αλλά εύλογα αντικατοπτρίζει και μία ευρύτερη αναθεωρητική τάση της ελληνικής Αριστεράς που υπαγορεύει η πολιτική αποσταλινοποίησης του Khrushchev στη Σοβιετική Ένωση αυτήν την περίοδο (1956-1964).

Ανάλογη μετατόπιση απαντάται και στην κριτική σκέψη του Χατζή για την ελληνική πεζογραφία που αναπαριστά την Αντίσταση και τον Εμφύλιο (Kotzia 2006, 307-309). Όμως οι μεταβαλλόμενες θέσεις του περιλαμβάνονται σε προφορικές ομιλίες και κυρίως σε κείμενα μη δημοσιευμένα από τον συγγραφέα, που γίνονται γνωστά μετά τον θάνατό του. Σε μία μελέτη του για την ελληνική αστική πεζογραφία της Εθνικής Αντίστασης, η οποία σύμφωνα με μαρτυρία του Τάκη Αδάμου γράφεται το 1961 και προορίζεται για ένα αφιέρωμα στη λογοτεχνία της Αντίστασης από το περιοδικό *Νέος Κόσμος* που δεν πραγματοποιείται τελικά (Goulandris 1991, 500-501 - αρ. 271, 789 - αρ. 852), πρεσβεύει με απόλυτο

⁶ Για τη μυθοπλαστική απεικόνιση της Αντίστασης, του Εμφυλίου και των μετεμφυλιακών διωγμών στο τέταρτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος *Το διπλό βιβλίο* βλ. Noutsos 2009, 97-105, 120-122.

τρόπο ότι στις αρχές της δεκαετίας του '50 κάνει την εμφάνισή της μια ολόκληρη λογοτεχνία της Αντιαντίστασης (Ν. Κάσδαγλης, Τα Δόντια της μυλόπετρας· Αλ. Κοτζιάς, Πολιορκία· Θ. Δ. Φραγκόπουλος, Τειχομαχία· Ρ. Προβελέγγιος, Χρονικό μιας σταυροφορίας - τριλογία), μια αντιανθρώπινη λογοτεχνία των «λύκων» που αποδίδει μια εικόνα εθνικά απαράδεκτη, ηθικά καταλυτική, ιστορικά ψεύτικη και λογοτεχνικά σάπια καθότι οι συγκεκριμένοι συγγραφείς στοχεύουν πολιτικά ν' αρνηθούν την Αντίσταση στην Ελλάδα και τις δημοκρατικές απαιτήσεις των μαζών που, οδηγούμενες από την Αριστερά — από το ΚΚΕ —, διαφέρονταν τότε τα συμφέροντα και την τιμή της πατρίδας (Chatzis 1995, 159-163· Chatzis 2005, 342-346).

Αναμφισβήτητα η σκληρή γλώσσα, το επιθετικό ύφος και η ιδεολογική φόρτιση της μελέτης προκαλούν εντύπωση (Papakostas 1999, 106-107), μολονότι υποτίθεται ότι συντάσσεται μόλις τρία χρόνια πριν την πρόσκαιρη άρση της εχθρότητας στους «Ανυπεράσπιστους». Η σύγχυση επιτείνεται αν αναλογιστούμε πως ήδη από τον Απρίλιο του 1958 αρχίζουν να δημοσιεύονται στην *Επιθεώρηση Τέχνης* οι αναθεωρημένες εκδοχές των διηγημάτων του *Τέλους της μικρής μας πόλης* (Goulandris 1991, 69-78), με πρώτη την επεξεργασμένη μορφή του «Σαμπεθάι Καμπιλής» (Hokwerda 2016, 240-254) που κατά ομολογία του συγγραφέα αντιπροσωπεύει σε συμβολικό επίπεδο την απομάκρυνση από τον σταλινισμό: *ο στόχος του διηγήματος [...] πήγαινε [...] πολύ μακρύτερα, ήτανε τότε που εγώ προσωπικά εγλίτωνα μέσα μου απ' το δογματισμό, το διήγημα ήτανε οι αντισταλινικές ιδέες που ωριμάζανε τότες μέσα μου* (Chatzis 1995, 277). Παρά ταύτα, η οξύτητα της κριτικής του Χατζή συμπορεύεται με την εντός Ελλάδας αριστερή αποτίμηση των ανωτέρω μυθιστορημάτων (Apostolidou 2003, 399· Apostolidou 2005, 29-30). Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1955 διατυπώνει την αφοριστική άποψη: *μαύρη λογοτεχνία στρατευμένη στην υπηρεσία των αντιπροοδευτικών δυνάμεων, αστική συκοφαντική πολιτική λογοτεχνία με κυνικούς, αντιδραστικούς συγγραφείς προσηλωμένους στην προπαγάνδα του μίσους και απολογητές της συνεργασίας με τον κατακτητή που παρουσιάζουν ήρωες-εστέτ της φασιστικής ιδεολογίας με αποκρουστικές ιδέες* (Raftoropoulos 1955a, 1955b). Ίσως ο Χατζής, στη συγκυρία του σχεδιαζόμενου αφιερώματος για τη λογοτεχνία της Αντίστασης, επιδιώκει με τη μελέτη του να συγκεράσει την αιχμηρή αλλά απείθαρχη στις κομματικές επιταγές της Αριστεράς κριτική της *Επιθεώρησης Τέχνης* με τον ορίζοντα προσδοκιών της συντακτικής επιτροπής του *Νέου Κόσμου*, του θεωρητικού οργάνου του εξόριστου ΚΚΕ, και των αναγνωστών του περιοδικού στον χώρο της πολιτικής προσφυγιάς.

Μετέπειτα, σε ιδιωτική επιστολή προς τον Στέφανο Ροζάνη με ημερομηνία 20.12.1972 οι διαχωριστικές γραμμές καταπίπτουν και ο κλοιός του Εμφυλίου σφίγγει γύρω από τους πάντες χωρίς διακρίσεις: *Ύστερα με τους «Ανυπεράσπιστους» θέλησα να δείξω πως είναι αδύνατο να βρούμε την ευτυχία σε αυτόν τον τόπο, μέσα σε δοσμένες καταστάσεις [...] Έτσι, είδα και τον εμφύλιο πόλεμο: ένα δόκανο από*

όπου κανένας δεν μπορούσε πια να ξεφύγει (Chatzis 1991, 34· Goulandris 2001, 338 - αρ. 460). Το 1980 μιλώντας, πιθανώς, στα Ιωάννινα (Apostolidou 2003, 388)⁷ για τη μεταπολεμική πεζογραφία εγκαταλείπει το αντιθετικό σχήμα του 1961 (αστική πεζογραφία = παρακμή και αντιλαϊκότητα vs αριστερή πεζογραφία = έκφραση του λαϊκού δημοκρατικού κινήματος), προσονομάζει τον Εμφύλιο *μεγάλη συμφορά* και *μεγάλη αναταραχή* και αποφαινεται ότι:

μια εντελώς νέα γενιά [...] κατόρθωσε να εκφράσει την αβεβαιότητα και την ταραχή της εποχής. Η πεζογραφία μας αυτή, από το 1945 και ως τα χρόνια της δικτατορίας, με πολλούς, πάρα πολλούς, αξιόλογους συγγραφείς είναι βέβαιο πως έκανε ένα σημαντικό βήμα: και τα προβλήματα είδε και τα μέσα της ανανέωσε. [...] Περνώντας από τον ηρωολογικό ρομαντισμό της λογοτεχνίας της Αντίστασης, έφτασε πολύ γρήγορα, σχεδόν ταυτόχρονα, να κινηθεί μέσα στο ρεύμα της άρνησης και της αμφισβήτησης που ήταν το κυρίαρχο ρεύμα όλης της παγκόσμιας λογοτεχνίας (Chatzis 2005, 356-357).

Επισημαίνουμε τα δεδομένα της αλλαγής στην αφηγηματική πεζογραφία του Χατζή: από την ταύτιση με το ένα στρατόπεδο στην υπέρβαση της διχαστικής σύγκρουσης και από την χρονογραφική χρήση της Ιστορίας στη διαλεκτική σχέση μύθου και ιστορικής πραγματικότητας, με κοινό παρονομαστή τη γενική αξιολόγηση του Εμφυλίου. Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγουν στην παρακολούθηση αυτής της πορείας οι εξής παράγοντες: α. Η *Μουργκάνα* γράφεται μέσα στην κόλαση των πολεμικών επιχειρήσεων ενώ οι «Ανυπεράσπιστοι» αργότερα, όταν η απόσταση από τα διαδραματιζόμενα και η ρήξη του Χατζή με το ΚΚΕ⁸ επιτρέπει τον ψύχραιμο και σφαιρικό απολογισμό. β. Παρά την επικέντρωση στα θύματα δεν καταργείται ούτε παραποιείται η Ιστορία, δεν αμβλύνονται οι συγκρουόμενες ιδεολογίες· απορρίπτονται απερίφραστα τα φονικά αποτελέσματα

⁷ Μία ομότιτλη («Ο πεζογράφος μπροστά στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα») και με ελάχιστες διαφοροποιήσεις από την εικαζόμενη στα Ιωάννινα διάλεξη του Χατζή, που δίνεται στην Πνευματική Εστία Νίκαιας το Σάββατο 14 Φεβρουαρίου 1981, απομαγνητοφωνείται και δημοσιοποιείται από τους Ν. Γουλιανδρή και Λ. Θεοδόση: Chatzis 2003.

⁸ Ο συγγραφέας σε συνέντευξή του στις 6 Ιουνίου 1977 δίνει την πληροφορία: «Στα 1952 το ΚΚΕ που δεν ήταν ευχαριστημένο από τη διαγωγή μου και στον εμφύλιο πόλεμο και κατόπιν, με διέγραψε» (Goulandris 1991, 754 - αρ. 766). Για τη διαγραφή του η Αννίκα Κίτσιου Χαραλαμπίδου θυμάται: «Έμαθα [...] πως [...] τον διέγραψαν κατά την ανακαταγραφή του [...] στην κομματική οργάνωση των ανθρώπων του μηχανισμού των Γραφείων της Ντελμπταμπ. Εκεί του “απήγγειλαν” όλες τις γνωστές κατηγορίες, τον “τσαλάκωσαν” κυριολεκτικά, κατά τη δική του έκφραση, και τον απέβαλαν από το κόμμα. Ο ίδιος δεν ήθελε ν’ αναφερθεί στο γεγονός. Αρκετές λεπτομέρειες μου είχε πει ο Λευτέρης ο Κανάκης, μέλος νομίζω, της οργάνωσης αυτής του μηχανισμού. “Ήταν πτοημένος ο Χατζής”, μου είπε ο Κανάκης, “κάπου και υποχωρητικός, χωρίς έντονες αντιδράσεις”. [...] Ασφαλώς θα ένοιωσε φοβερή πικρία αλλά και μοναξιά. Μόνος ανάμεσα σε προκατειλημμένους και εντεταλμένους “συντρόφους” να τον ταπεινώσουν και να τον μειώσουν αλύπητα» (Kitsiou Charalampidou 2001, 21-22).

της αντιπαράθεσης. Ο Χατζής παραμένει μαρξιστής μέχρι το τέλος της ζωής του (Hokwerda 2016, 141-143). Στο διήγημα «Ανυπεράσπιστοι» ο τυπικά αμέτοχος αφηγητής δεν μπορεί να κρίνει τη συμπόνια για τους αντάρτες και το δράμα τους:

Είχανε κάνει και την τελευταία προσπάθεια που μπορούσαν να κάνουν. Τραβήζανε δεξιά, μεσ' απ' το δάσος, να τον σπάζανε τον κλοιό, μπορεί να βρίσκαν δικά τους τμήματα. Πέσαν πάνω σε φυλάκια με πολυβόλα, τους δεχτήκαν με πυκνά πυρά. Ένας τους έπεσε πιάνοντας την κοιλιά του — θερισμένη από ριπή. Δεν μπορούσαν να τον πάρουν, να τον βοηθήσουν, τίποτα δε μπορούσαν να του κάνουν. Τον σκοτώσανε να μη βασανίζεται — έμεινε εκεί. Οι άλλοι γυρίσανε πίσω και ξαναμπήκανε στην τρύπα που τους απόμεινε. (σσ. 73-74)

Ο Δημήτρης Χατζής κατορθώνει πολύ πρώιμα να ξεπεράσει το προσωπικό του τραύμα και να στραφεί σε διαφορετική κατεύθυνση, αν και συμμετέχει ενεργά στα τεκταινόμενα βιώνοντας οδυνηρά τις συνέπειες της ήττας, της καταδίωξης και της πολιτικής εξορίας. Το εγχείρημά του αποτελεί κυριολεκτικά άλμα αναφορικά με τα πολιτικά και λογοτεχνικά συμφραζόμενα της περιόδου (Kougkoulos 2000, 49-54), εφόσον στις μετεμφυλιακές δεκαετίες του '50 και του '60 η διαμάχη συνεχίζεται αμείωτη και με φανατισμό στο πεδίο των ιδεών και ο διωκτικός μηχανισμός του κράτους διασφαλίζει την απόθεση της μη επίσημης μνήμης του Εμφυλίου (Argyriou 1997, 65). Οι νικητές επιβάλλουν αυταρχικά την αντίληψή τους στην κοινωνία και η κυνηγημένη Αριστερά επιχειρεί με τη λογοτεχνία και τα κείμενα μαρτυριών να εκφράσει τον αντίλογό της. Όμως το βήμα του συγγραφέα δεν μένει μετέωρο. Βρίσκει γόνιμη ανταπόκριση στους μεταπολεμικούς και σύγχρονους πεζογράφους της ηπειρώτικης εντοπιότητας Χριστόφορο Μηλιώνη, Κίμωνα Τζάλλα, Φάνη Μούλιο, Μιχάλη Γκανά, Σωτήρη Δημητρίου και Τηλέμαχο Κώτσια που, έχοντας ως πρόδρομο τον Χατζή, επανέρχονται με εμμονή στα δραματικά γεγονότα της Μουργκάνας (Kougkoulos 2000, 54-65· Kougkoulos 2012, 308-311) αξιοποιώντας και επεκτείνοντας την έννοια του θύματος του Εμφυλίου από το διήγημα «Ανυπεράσπιστοι».

Βιβλιογραφία

Λογοτεχνικά Κείμενα

- CHATZIS 2000a. Δ. Χατζής, *Φωτιά. Μυθιστόρημα*, Αθήνα, Το Ροδακίο.
- CHATZIS 2000b. Δ. Χατζής, «Μουργκάνα», στο *Θητεία. Αγωνιστικά κείμενα 1940-1950*, Αθήνα, Το Ροδακίο, 35-96.
- CHATZIS 2000c. Δ. Χατζής, «Ανυπεράσπιστοι», στο *Ανυπεράσπιστοι. Διηγήματα*, Αθήνα, Το Ροδακίο, 73-98.

ΓΚΑΤΖΟΓΙΑΝΝΙΣ 2004. Ν. Γκατζογιάννης, *Ελένη*, μτφρ. Α. Κοτζιάς, Αθήνα, Εκδόσεις Κέρκυρα.

Μελέτες

ΑΝΤΩΝΙΟΥ 1949. Δ. Αντωνίου, *Μάννα μου! Εθνικό Παιδοφύλαγμα*, Αθήνα, Γενικό Επιτελείο Στρατού.

ΑΝΥΦΑΝΤΑΚΙΣ 2015. Ι. Ανυφαντάκης, *Η παράσταση της εμφύλιας βίας (1940-1950) στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ 2003. Β. Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα, Πόλις.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ 2005. Β. Αποστολίδου, «Εισαγωγή: Ο Δημήτρης Χατζής μελετητής του Νέου Ελληνισμού», στο Chatzis 2005, 11-33.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ 2010. Β. Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα, Πόλις.

ΑΡΓΥΡΙΟΥ 1997. Α. Αργυρίου, «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 και 8 Απριλίου 1995, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 59-79.

ΒΑΔΑ 2001. Κ. Μπάδα, «Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως ιστορία», στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 230-240.

ΒΑΛΑΦΑΣ 1991. Κ. Μπαλάφας, *Το Αντάρτικο στην Ήπειρο. Ασπρόμαυρες φωτογραφίες 1940-1944*, Γιάννενα.

ΒΑΡΤΟΒ 2000. Ο. Bartov, "Germany as Victim", *New German Critique* 80 (Spring - Summer), 29-40.

ΒΟΕΣΧΟΤΕΝ - ΔΑΝΦΟΡΘ 2015. R. V. Boeschoten - L. M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, μτφρ. Μ. Λαλιώτης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ 1990. Ν. Χαραλαμπίδου, «Αφηγηματική τεχνική και ιδεολογία: Οι λογοτεχνικές προσδοκίες της Αριστεράς (1945-1955) και η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή», στο *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, 287-332.

ΧΑΤΖΙΣ 1991. Δ. Χατζής, «Πρέπει να αρχίσουμε πάλι από το μηδέν, από των Φαρών την ολόμαυρη ράχη. Μια επιστολή του Δημήτρη Χατζή στον Στέφανο Ροζάνη», επιμέλεια: Ν. Γουλανδρή, *Αντί* 472 (Παρασκευή 9 Αυγούστου), 32-34.

- CHATZIS 1995. Δ. Χατζής, *Μικρό νεοελληνικό όργανο. Εκλογή κειμένων (1947-1975) του Δημήτρη Χατζή για το Νέο Ελληνισμό*, επιλογή κειμένων - σημειώσεις - μεταγραφή: Ν. Γουλανδρής, Αθήνα, Εξάντας.
- CHATZIS 2003. Δ. Χατζής, «Ο πεζογράφος μπροστά στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα», επιμέλεια: Ν. Γουλανδρής - Λ. Θεοδόση, *Αντί* 796 (Παρασκευή 19 Σεπτεμβρίου), 44-51.
- CHATZIS 2005. Δ. Χατζής, *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού. Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια - εισαγωγή: Β. Αποστολίδου, Αθήνα, Το Ροδακίο.
- DERMENTZOPOULOS - ΚΟΣΜΙΔΟΥ 2017. Χ. Δερμεντζόπουλος - Ρ. Ε. Κοσμίδου, «Οι διαμάχες για τις σύγχρονες κινηματογραφικές εικόνες του ελληνικού εμφυλίου στη δημόσια σφαίρα», *Ουτοπία* 120 (Ιανουάριος - Μάρτιος), 153-163.
- EAGLETON 1981. T. Eagleton, *Ο μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, μτφρ. Γ. Αζαριάδης, Αθήνα, Ύψιλον.
- EVANGELIDOU 2014. Ε. Ευαγγελίδου, *Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος στην παιδική και νεανική λογοτεχνία (1982-2011)*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- ZAFEIROPOULOS 1956. Δ. Γ. Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών 1945-1949*, Αθήνα.
- ΓΚΙΟΥΡΑΣ 2016. Θ. Γκιούρας, «Ο Δημήτρης Χατζής και τα θύματα της ιστορίας», *Ουτοπία* 118 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος), 57-82.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ 1996. Α. Γκότοβος, «Από τη "Γυναίκα από τη Φούρκα" στην "Αρκούδα του Πίνδου": Από τον εμφύλιο στη μετανάστευση (μια τομή στην ιστορία της κονιτσιώτικης περιφέρειας με το "νυστέρι" του Δημήτρη Χατζή)», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Πρακτικά Συνεδρίου, Κόνιτσα, Δήμος Κόνιτσας – Πνευματικό Κέντρο, 525-538.
- GOUDIN 1985. G. Goodin, *The Poetics of Protest. Literary Form and Political Implication in the Victim-of-society Novel*, Carbondale - Edwardsville, Southern Illinois University Press.
- GOULANDRIS 1991. Ν. Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα, Γνώση.
- GOULANDRIS 1999. Ν. Γουλανδρής, «Ένας διανοούμενος στον καιρό του Εμφυλίου. Δημήτρης Χατζής: Από την πρώτη του εμφάνιση ως την έκπτωση της ιθαγένειας ως ... βουλγαρόφρονος», *Βιβλιοθήκη* 72 (εφ. *Ελευθεροτυπία*), Παρασκευή 15 Οκτωβρίου.
- GOULANDRIS 2001. Ν. Γουλανδρής, *491 Δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή. Από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, την Εθνική Βιβλιοθήκη Széchényi της Ουγγαρίας, δημόσιες και ιδιωτικές πηγές*, Αθήνα, Μαύρη Λίστα.

- HIMKA 2009. J.-P. Himka, “Victim Cinema. Between Hitler and Stalin: Ukraine in World War II - The Untold Story”, στο G. Kasianov - Ph. Ther (επιμ.), *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*, Budapest, Central European University Press, 211-224.
- HOKWERDA 2016. Η. Hokwerda, *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα, Καλλιγράφος.
- KASTRINAKI 1997. Α. Καστρινάκη, «Δημήτρης Χατζής: Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο *Η Φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 157-181.
- KASTRINAKI 2001. Α. Καστρινάκη, «“Μουργκάνα”: η υπερβολή της απελπισίας», *Αντί* 743-744 (Παρασκευή 27 Ιουλίου), 52-54.
- KASTRINAKI 2005. Α. Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Πόλις.
- KITSIOU CHARALAMPIDOU 2001. Α. Κίτσιου Χαραλαμπίδου, «Πώς γνώρισα τον Δημήτρη Χατζή», *Αντί* 743-744 (Παρασκευή 27 Ιουλίου), 20-22.
- KOTZIA 2006. Ε. Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα, Πόλις.
- KOTZIAS 1982. Α. Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα*, Αθήνα, Κέδρος.
- KOTZIAS 2004. Α. Κοτζιάς, «Τότε που ο Δημήτρης Χατζής πάλευε “με τους ξένους ήχους”», στο *Αληθομανές Χαλκείον. Η ποιητική ενός πεζογράφου. Δοκίμια*, φιλολογική επιμέλεια: Μ. Ρώτα, Αθήνα, Κέδρος, 143-153.
- KOUGKOULOS 2000. Θ. Β. Κούγκουλος, «Από την αντιπαράθεση στο θύμα. Ο εμφύλιος πόλεμος στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους», *Φηγός* 9 (Φθινόπωρο - Χειμώνας), 49-65.
- KOUGKOULOS 2012. Θ. Β. Κούγκουλος, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας Τμήματος Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- MARGARITIS 2000. *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Τόμος 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- MARGARITIS 2001. *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Τόμος 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΡΟΛΕΜΙ 2000. Α. Ματθαίου - Π. Πολέμη, «Οι διεθνείς σχέσεις της Δημοκρατικής Ελλάδας μέσα στο 1948: μία έκθεση του Πέτρου Ρούσου», *Αρχειοτάξιο* 2 (Ιούνιος), 4-40.
- ΜΑΤΘΑΙΟΥ - ΡΟΛΕΜΙ 2003. Α. Ματθαίου - Π. Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των*

- Ελλήνων κομμουνιστών. Από το Βουνό στην Υπερορία 1947-1968*, Αθήνα, Βιβλιόραμα - ΑΣΚΙ.
- MILIONIS 2007. Χ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής. Ένας απόηχος - *Θητεία*», στο *Το βλέμμα της μέδουσας. Ερμηνευτικά δοκίμια*, Αθήνα, Σοκόλης, 71-75 [πρώτη δημοσίευση: *Η λέξη* 144 (Μάρτης - Απρίλης 1998), 158-161].
- MILIOTIS 1991. Κ. Ε. Μηλιώτης, *Τα πρόσωπα στο αφηγηματικό έργο του Δ. Χατζή*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- MILIOTIS 1999. Κ. Ε. Μηλιώτης, «Από τη *Φωτιά* στη “*Νήσο Άνυδρο*”»; (Σχεδιάγραμμα μιας πορείας)», στο Ε. Γ. Καψωμένος - Γ. Η. Παππάς - Α. Δ. Σκιαθάς (επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Δήμος Ιωαννιτών - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 110-120.
- MITSOPOULOU 2011. Α. Μητσοπούλου, «Ο αντικομμουνισμός στα λογοτεχνικά περιοδικά: η περίπτωση του περιοδικού *Ελληνική Δημιουργία* (1948-1954)», *Νέα Εστία* 1845 (Ιούνιος), 1044-1051.
- MYRIVILIS 1948. Σ. Μυριβήλης, *Ο Κομμουνισμός και το Παιδομάζωμα*, Καλαμάτα, Τυπογραφεία «Σημαίας».
- NIKOLOPOULOU 2008. Μ. Νικολοπούλου, «Ο “τριακονταετής πόλεμος”: η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946-1974)», στο Γ. Αντωνίου - Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 419-493.
- NOUTSOPOULOS 2016. Θ. Νουτσόπουλος, «Συντριβή του ιστορισμού και κριτική αντίληψη της ιστορίας στον Δημήτρη Χατζή: “*Η Θεία μας η Αγγελική*”», *Ουτοπία* 118 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος), 83-107.
- NOUTSOS 2009. Π. Νούτσος, *Δημήτρης Χατζής. Το διπλό βιβλίο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- OIKONOMIDI 2002. Τζ. Οικονομίδη, «Η “υπεράσπιση” της “*Μουργκάνας*”», *Αντί* 765 (Παρασκευή 14 Ιουνίου), 46-50.
- ORR 2001. J. J. Orr, *The Victim as Hero: Ideologies of Peace and National Identity in Postwar Japan*, Honolulu, University of Hawai'i Press.
- PARAKOSTAS 1999. Γ. Παπακόστας, «Αναβαθμίσεις στην κριτική σκέψη του Δημήτρη Χατζή», στο Ε. Γ. Καψωμένος - Γ. Η. Παππάς - Α. Δ. Σκιαθάς (επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Δήμος Ιωαννιτών - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 104-109.
- PATSIS 2016. Γ. Β. Πάτσης, *Η εποποιία της Μουργκάνας. Επιχειρήσεις «Πέργαμος», «Ιέραξ», «Τάυρος»*, Αθήνα, Πελασγός.

- PSIMMENOS 1985. Τ. Ψημμένος, *Αντάρτες στ' Άγραφα (1946-1950). Αναμνήσεις ενός αντάρτη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- ΡΑΦΤΟΠΟΥΛΟΣ 1955a. Μ. Ραυτόπουλος, «Δυο μυθιστορήματα με την ίδια θέση. Ρόδη Προβελέγγιου: *Χρονικό μιας σταυροφορίας. Α' Η ρίζα του μύθου*, Θ. Δ. Φραγκόπουλου: *Τειχομαχία*», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (Αύγουστος), 162-166.
- ΡΑΦΤΟΠΟΥΛΟΣ 1955b. Μ. Ραυτόπουλος, «Νίκου Κάσδαγλη, *Τα δόντια της μολόπετρας - Αλέξανδρου Κοτζιά, Πολιορκία*», *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 (Οκτώβριος), 331-335.
- SORLIN 1999. P. Sorlin, "Children as war victims in postwar European cinema", στο J. Winter - E. Sivan (επιμ.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 104-124.
- TROULAKI 2014. Μ.- Η. Τρουλάκη, *Συγκλίσεις και αποκλίσεις στο πεδίο της μάχης του εμφυλίου πολέμου: Ζητήματα γραφής και ιδεολογίας στα κείμενα Πυραμίδα 67 του Ρένου Η. Αποστολίδη, Θητεία του Δημήτρη Χατζή και Γ' αγρίμια του άλλου δάσους του Τηλέμαχου Αλαβέρα*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- TSANTINIS 1989. Κ. Τσαντίνης, *Μουργκάνα. Ένας Δεύτερος Γράμμος (Συμβολή στην ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου)*, Αθήνα, Πατάκης.
- TSIRIMOKOU 1997. Λ. Τσιριμώκου, «Το τελευταίο τσιγάρο», στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 7 και 8 Απριλίου 1995, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 239-247.
- VIII ΜΕΡΑΡΧΙΑ 2003. VIII Μεραρχία, *Η μάχη της Μουργκάνας 11-17 Σεπτεμβρίου 1948*, Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις (πρώτη έκδοση περίπου 1948).
- VASILAKAKOS 2000. Γ. Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- VOTSIKAS 1983. Δ. Κ. Βότσικας, *Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' άρματα. 1946-1949 Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Ιστορικό Δοκίμιο*, Αθήνα.

Τοπώνυμια του Εμφυλίου στο αφήγημα *Μουργκάνα*
και στο διήγημα «Ανυπεράσπιστοι» του Δημήτρη Χατζή

